

Усі акти судового слідства переводила сама копа або, за її дорученням кожного разу, обранці її, одкладаючи кожного разу справу до иншого разу, коли бракувало якихось відомостей, або й припиняючи на деякий час справу (пускаючи її на переслух), коли викрити винного не щастило.

Взагалі авторова архітектоніка невитримана. Не кажучи вже про те, що в тому самому розділі автор об'єднує інститути, що нічим один з одним не зв'язані (напр., гоніння сліду й ув'язнення в розд. VI, судове копне слідство й вироки, виконання їх, а після апеляція, судові оплати в розд. VII, відношення шляхти до копного суду й терен його поширення в розд. VIII), він перебиває свій виклад, вставляючи розділи не на своє місце. Напр., закінчивши з копним судочинством узагалі й перейшовши до відношення шляхетсько-польської держави до копного суду й тут-же трактуючи про терен поширення його (розд. VIII), автор наш у розділі дальшому (IX) знову повернувся до копного процесу й на одному прикладі ілюструє той копний процес, а потім знову переходить до загальних питань про культурний вплив на Литву українського народу, його мови (розд. X), про те, що національні риси українського копного права живуть іще й досі на Україні (розд. XI) й що московська община й українська громада, будши тим самим інститутом, мають протилежний по суті зміст (розд. XII).

Найбільша хиба авторова є його надзвичайний національний патріотизм, що примушує його „превозносити до небес“ все українське, а в чужому вбачати все найгірше. Цей патріотизм дратує поляків, литовців, дратуватиме, очевидно, й білорусів. Цей патріотизм примушує його виправдовувати деякі інститути копного права, які він вважає за негативні (вживання мук, відповідальність громади за вчинки поодиноких осіб). Цей патріотизм диктує йому явно неправдиві твердження, як от „беззаконство“ копного суду в литовсько-польській державі, український вплив на Литву й Литовський Статут, на мову актів, забуваючи, що Біла Русь раніш звойована була від Литви, що вона географічно ближча була до Литви, аніж Україна, і, значить, могла впливати й впливала на Литву та Литовський Статут. Себе особисто я теж вважаю за українського патріота, визнаю, що актова мова білоруська й українська сливе не відрізняються одна від одної, ладен твердити, що мова білоруська повстала коло XVI—XVII вв., себ-то пізніш за українську, а проте вважаю, що питання про мову Литовського Статуту й актів повинні розв'язати фахівці-філологи, а не історики права, хоч-би й великі патріоти. Так само джерела Литовського Статуту ще не вивчено, як треба, а тому вирішити безсторонньо, справедливо, не дратуючи нікого, питання про вплив на Литовський Статут українського права тепер ще не можна.

Зазначений патріотизм, що межує з шовінізмом, з невизнанням нічого по-за своїм народом, збезцінив і те оригінальне, що дав у зазначеній своїй праці наш автор, як от рядки про значіння давніх звичаїв, про пережитки інститутів копного права в сучасному звичаєвому українському праві й т. и.

Ір. Черкаський.

D. M. Odinec. *Připojení Ukrajiny k Moskevskému státu*. (Historicko-právní náčrtek). Sborník věd právních a státních. Ročník XXVI. Sešit 4. V Praze. 1926, ss. 382—426.

Доба Хмельниччини після революції має низку нових дослідів. Адже про ню говорять останні випуски фундаментальної „Історії України-Руси“ акад. М. Грушевського; їй присвячена „Україна на переломі“

В. Липинського. Історики-юристи Р. Лашенко й В. Заїкин пишуть про правне значіння переяславської умови 1654 р. На межі між історичними та історично-юридичними працями стоять досліді І. Крип'якевича над державою Богдана Хмельницького. Нині маємо ще один нарис — статтю Д. М. Одинця присвячену юридичній темі про „Приєднання України до Московської держави“, надруковану в чеському журналі, що раз-у-раз містить нариси й досліді з історії права різних слов'янських націй. Стаття Д. Одинця є, як свідчить примітка редакції, скорочення „з більшої праці автора, що до цієї-ж теми стосується, праці досі не виданої друком“; її чеський часопис переклав з російського рукопису.

Знайомимо передусім читачів наших „Праць“ із змістом праці. Її перший розділ говорить про правне становище українського козацтва в добу польського панування. Автор каже про різні умови козацтва з польською владою, королівські привилеї козакам, козацькі реєстри. Вказує на їх право обирати собі старшину; характеризує обов'язки козацтва що-до військової служби. Він при цьому підкреслює, що „при встановленні прав і вольностей реєстрового козацтва цілком бракувало будь-яких постанов про Україну, як територіяльно-адміністративну й тим більше політичну одиницю. Вийняток з загального права було виключне коло осіб — українське козацтво і ніколи — сама Україна чи її частина. Територія України за цілу добу була в обсягу польського права, що було аксіомою польської політики в козацькому питанні“ (с.с. 385—386). І до того-ж козацькі проводирі аж до повстання Богдана Хмельницького не хтіли цілком і радикально змінити старі політичні й суспільні звичаї, але домагалися, щоб „його королівська милість“ поширив і потвердив давні корпоративні вільності війська запорозького (с. 389).

Артикул другий статті торкається політичної й громадської програми повстання Богдана Хмельницького. Автор зазначає, що своїм суспільним становищем був Богдан Хмельницький „близький до середніх польських шляхетських кіл“. Він підніс повстання за корпоративні козацькі права. Але „найголовнішу кількісно силу повстання творили народні маси. Соціальний характер руху р. 1648 виявився тоді-ж дуже швидко... Стихійна сила повстання тягла за собою і самих ватажків повстання, раз-у-раз і проти їхньої власної волі. Але й ці ватажки завжди трималися своєї попередньої позиції, трактуючи повстання головне з погляду порівнюючи вузького кола суто-козацьких потреб та інтересів“ (с. 391). Сам гетьман не мав на увазі соціальної революції. Зборівська умова каже тільки за козацькі права, гетьман охороняє шляхетське землеволодіння, хоче щоб піддані віддавали шляхті й монастирям „послушенство“... На аналогічній позиції стояли й ті кола козацької старшини, що гетьмана оточували. Отже „стремління до станovo-корпоративного характеру козацьких привилеїв, особливе піклування про запорозьке військо, мало не повне мовчання в питаннях, що торкалися інших кіл суспільства, якщо не рахувати прав православного духівництва й становища православної церкви, повна відсутність постанов про Україну як окрему територіяльну і політичну одиницю — оце всі риси, що визначають у собі політичну й соціальну програму проводирів козацької політики за весь час польської влади“ (с. 398). А владу польську на Україні веде автор аж до 1654 р.

Розділ 3-й. Переяславські переговори р. 1654. Москва вагалася приймати Україну під свою зверхність. „На Москві... не забували, що українські козаки є законні піддані польського короля й ніяк не могли погодитися з поглядом, що повстання може зробити підданих вільними людьми“ (с. 399). На раді 1654 р. й після неї — „Ані сам гетьман Богдан

Хмельницький, ані представники військової старшини ніколи не покликалися й не говорили про жадні „пакти“, що їх було-б читано на Переяславській раді. Це не дозволяє сумніватися в тім, що згоду на приєднання до Москви учасники Переяславської ради дали були без будь-яких попередніх переговорів“ (с. 400). „Що московські делегати одкинули присягу, визначало заміну умови чистого типу царським пожалуванням і надало актові приєднання абсолютний і безсуперечний зміст. Однаково й оборона свобод була поставлена передусім у залежність від того, як вирішить сам самовладний государ“... (с.с. 402 — 403). Гетьман Богдан Хмельницький і при приєднанні до Москви дбав тільки про козацькі права. „Про Україну, як властиво територіальну й політичну одиницю мови зовсім не було“ (с. 405). „Жадне з побажань, які висловила військова „старшина“ підчас переяславських переговорів р. 1654, не допускає думки, що гетьман Богдан Хмельницький чи особа з його найближчого оточення мали на увазі, приєднуючи територію України до московської держави, витворити для неї становище принципово різне від її положення в межах держави польської“ (с. 405). Отож і „безпосередні права московського государя до людности України стали цілком встановлені на території України; московський государ став спадкоємцем польських королів. Між иншим такий-же був і погляд військової старшини, що ясно просвічував на Переяславських переговорах“ (с. 406). На Москві-ж при переговорах, що мали оформити приєднання, мав цар вже лиш „проявити милість своїм новим підданам“.

Розділ 4-й присвячує Д. Одинець царським жалуваним грамотам та „статтям“ Богдана Хмельницького. Говорить тут про різні редакції „статтів“, усні розмови посланців — Богдановича-Зарудного й Тетері з царськими боярами... І за цими актами, думає він, „московський цар що-до новоприєднаної території став — як це вже було накреслено підчас Переяславських переговорів — прямим спадкоємцем польських королів. Цьому не перешкоджав уряд гетьманів“ (с. 412). Цар роздає земельні пожалування, йому безпосередньо підлягають міста українські, різні стани України, як от духівництво, шляхта. З міст йому мали йти збори. До міст українських надсилаються московські воеводи. При цім „московська влада, ні трохи не сумніваючися в своїм праві мати своїх воевод в українських містах, од самого початку приєднання України до Москви не гадала обмежувати функції своїх воевод. Так само і представники поодиноких верстов малоруської людности про жадні їх обмеження не думали“ (с.с. 417 — 418). Що-ж до козацтва, то козацькі ватажки здобувають од московської влади саме те, що сами дуже прохають. „Уряд гетьманів згодиться, за прямим змістом акту р. 1654, виключно військовою інституцією, а всі зміни в правнім становищі козаків тяжать до поширення їхніх станових привилей та до підвищення кількості козацького реєстру. З порівняннi з польською добою не дають акти 1654 р. нічого принципово нового в цьому напрямкові; винятком було тільки право дипломатичних зносин, що було визнано за гетьманом“ (с.с. 420 — 421). Селянство-ж нічого не виграло. „Старий становий поділ... залишився. Шляхетський привилей, що був за одну з головних причин народнього повстання на Україні, лишивсь непорушним... Найголовніші зміни, в порівняннi з минулим становим устроєм, були за актом 1654 р. доведені тільки до поширення станових прав і вільностей козацтва“ (с.с. 422—423). Звідси висновок — „Коли за польської доби була Україна простою частиною польської держави, такою-ж частиною мала залишитися за актом р. 1654 і в межах Московської держави, була до неї інкорпорована, як ровінція“ (с. 423).

De facto-ж „комбінація пожалування з умовою мало властивою тодішньому правному уявленню й відповідною до епохи станової держави, натурально надавала актам р. 1654 особливої правової сили“ (с. 424). De facto-ж „Зміст акту 1654 р. був фактично вироблений в остаточній формі в наслідок згоди двох сторін. Оця фактична обставина надавала в даному разі царській „милості“ до певної міри одмінного характеру в порівнянні з жалуваними грамотами звичайного типу“ (с. 424).

Нарешті закінчення (розділ 5-й). Тут автор визнає, що „В. А. Мякотін документально довів у своїй книзі про соціальну історію України в XVII—XVIII столітті, що при перших спробах перевести в життя правні норми, які були встановили акти 1654 р., виявилася неможливість завести їх цілком до практики. Внутрішнє життя й внутрішній лад України XVII століття лишилися фактично незалежними від московської влади. Гетьманський уряд з гетьманом на чолі заступив московського государя. Хтіла московська влада так чи инакше впливати на внутрішні українські відносини — мала відмовитися від безпосередніх стосунків і чинити за посередництвом гетьмана. Це цілком змілювало становище України в межах московської держави. Малоросія переставала бути тільки географічним терміном, а набувала характеру окремої територіальної одиниці й гетьман визначав символ української автономії“ (с. 425). Лиш поступінно досягла Москва повної інкорпорації Гетьманщини.

Оце такий зміст статті Д. М. Одинця, що його ми виклали здебільшого словами самого-ж автора, широко користуючися з цитування його окремих тверджень.

Мусимо сказати, що працю Д. Одинця важко зарахувати до дослідів з історії права. В них ми звикли бачити правну аналізу й оцінку форм державних, інститутів і норм. Праця-ж Д. Одинця має характер не так аналітичний, як описовий. До того-ж бракує в ній і виразної концепції, виразної схеми неминуче потрібної для історично-юридичної роботи. З другого боку від загально-історичної (а не юридичної) роботи вимагали-б ми докладнішого й глибшого освітлення соціального становища країни й політичних подій за Хмельниччини. Отже праця займає проміжне місце між історично-соціологічною та юридичною (ми-б сказали, юридично-соціологічною) методою дослідження.

Висловитися про ню цілком категорично не легко. На наш погляд, повсякчас чувається те, що працю скорочено. Як видно, тільки цим можна пояснити, чом юридично не обґрунтовано оцінку форми сполучення України з Москвою, всебічно не висвітлено фактичне становище відносин, що, як визнає сам автор, далеко не були тотожні з постановами юридичних актів. Адже знаємо ми, приміром, що надання від царя жалуваних грамот на Україні не можна було оголошувати й здійснювати, що з міст збори на царя de facto не йшли, що гетьман провадив самостійну зовнішню політику і т. инш., і т. инш.

Від роботи, що року 1926 надруковано, мали-б ми, думаємо, право вимагати більшого знання літератури питання, що йому цю роботу присвячено. Але з неї не видно обізнання, прим., з „Хмельниччиною в розцвіті“. І коли праця акад. М. С. Грушевського ще не охоплює Переяславського приєднання, то про нього говорить другий монографічний дослід. Маємо на увазі „Україну на переломі“ В. Липинського. Ми з викладом В. Липинського, ясна річ, не погоджуємося (хоч по-при всю тенденційність книги класову психологію його ватажків зроблено у В. Липинського цікаво. Отверта станова, дворянська позиція автора принаймні не маскує, а раз-у-раз розшифровує цілі Б. Хмельницького й класову позицію групи козацької старшини, що

його оточувала, та не ховає її повну протилежність інтересам селянства). З поглядами В. Липинського на Переяславське приєднання треба не погоджуватися, їх відкидати (це й робив автор цих рядків у рецензії на працю проф. Р. Лашенка, який у своїй праці, стоячи на позиції Липинського, дав їй своє юридичне висвітлення). Але Д. Одинцеві не треба було їх обминути.

У викладі Д. Одинця насамперед звертає на себе увагу те, що ніде він не визнає Україну 1648—1654 рр. за державу, а його опис становища України за цей час суперечить цьому визнанню. А саме такого погляду — визнання України 1648—54 р.р. за державу тримається більшість російських вчених. Справді, територія обмежена від Польщі (нещодавно І. Крип'якевич подав науці огляд державних кордонів України і зокрема кордонів з Польщею за Хмельниччини), українська людність, що визнавала українську-ж владу, нарешті сама влада з явними ознаками влади державної (найяскравіше виявлення — самостійна міжнародна політика й визнання т. ч. її від сусідів) — усе це каже за державний характер України Богдана Хмельницького. Отож позиція Д. Одинця в цій питанні — неправильна.

З другого боку, оповідання про Переяславську раду й її оцінка теж, думаємо ми, невірна. Це — інше висвітлення позиції П. Куліша, який твердив, що жадної умови в Переяславі бути не могло, вона-бо суперечила-б самим принципам московського самодержав'я. Але Кулішеву думку в науці не прийнято. Проти неї заперечують і російські вчені. Сергєєвич, Дьяконов, Розенфельд, Нольде, Мякотін — всі вони визнають саме характер умови за радою й пактами 1654 р. Ось, напр., Нольде — Нольде, що стояв на крайній позиції невизнання за Україною по 1654 р. державного характеру, — він думає інакше ніж Одинець. Адже пише він („Очерки русскаго государственнаго права“), що на Переяславській раді був саме договір і тільки сами „умови, на яких Малоросія виходила до складу Росії, не були остаточно встановлені“ (с.с. 288—289). І далі — „на ділі посланці Олексія Михайловича вже в Переяславі дали деякі загальні зобов'язання (підкреслення наше. Л. О.), що потім оформилися в остаточній формі в „пунктах“, які встановили в Москві“. Кулішеве-ж твердження, каже Нольде, відкидає „договірний характер дальших актів поміж Москвою та Малоросією“ (с. 289, пр. 89). В Москві „умови сполучення України з Москвою були встановлені й обопільні попередні зобов'язання, прийняті на Переяславській раді (підкреслення наше) виконані“ (с. 290). Такі-ж цитати могли-б ми навести і з інших російських авторів (для Нольде вони зокрема характерні). На такій позиції стоїть і низка українських учених. І справді, чи-ж можна надавати стільки значіння самому фактові присяги чи неприсягання; адже обіцянку й запевнення того, що цар не порушує свого слова, Бутурлін дав! Саме як умову — трактат розумів Переяславські переговори і гетьман Б. Хмельницький. Отже в травні р. 1657, коли підчас його розмови з царськими посланцями — окольничим Ф. Бутурліним та дьяком В. Михайловим — зайшла мова про воевод на Україні, гетьман сказав: „Будучи онъ, гетманъ, на трактатѣхъ царского величества съ ближнимъ бояриномъ и намѣстникомъ Тверскимъ съ Васильемъ Васильевичемъ Бутурлинымъ съ товариши, только домолвили, что быть воеводамъ въ одномъ городѣ Кіевѣ“... (А. Ю. и З. Р., т. III, с. 569).

Ясно, що невизнання договірною характеру переговорів на Переяславській раді важливе авторові для його концепції про інкорпора-

цію України до Московщини (це видно з однієї з цитат, які навели ми, а втім юридичних доводів своєї думки автор не дає). Цю концепцію, звичайно, не можна визнати за правдиву. На ній стояли російські вчені — Алексеев (повна інкорпорація) та Розенфельд (неповна інкорпорація). В науці її не прийнято. Більшість учених тримається кваліфікації приєднання як васальної залежності України від Московщини. У II випускові „Праць Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права“, автор цих рядків писав про нову статтю проф. Ф. Лашенка, який визначав сполучення як персональну унію. У негативній рецензії ми говорили про явне розходження цієї концепції й концепції В. Липинського з історичною дійсністю, що поставила Україну в підлегле (а не рівноправне) становище до Москви. Явне розходження з історичною дійсністю має й думка Д. Одинця, що не доведена й будь-якою спробою юридичної аналізи. Тільки перегинає палицю вона в інший бік. Її помилка в буквальному слідуванні за формою, а не за змістом тогочасних державноправних документів, і втім, що не рахується вона з фактичним становищем України 1648—1654 рр., як держави. Як ми бачили, погляд Д. Одинця йде далі за погляди інших російських учених. На наш погляд, він недостатньо об'єктивний.

Соціальна аналіза в авторській роботі явно недостатня. Селянське повстання за Хмельниччини в автора не досить накреслено, схарактеризовано. Говорить він трохи не виключно за козаків. Але при цьому мав-би він пам'ятати, що правні акти раз-у-раз свідчать за консерватизм правних поглядів, які часто вже не відповідають справжньому становищу речей і що за їхніми юридично-законними (саме „законність“ революції і хотіли вони довести) постановами стояли нові соціальні відносини й сили, що надавали постановам юридичних документів іншого, нового змісту. Забуває автор, що й саме козацтво після повстання Богдана Хмельницького вже не тим стало, чим було воно за польських часів. В нього влилося багато нових елементів з інших верстов і зокрема бачимо широке покозачення селянства (але з другого боку і шляхти!). Отже постанови про козаків мали вже новий зміст, оскільки поширювалися вони після 1648 р. на нові шари. Це все можна було б тонше оцінити й глибше схарактеризувати.

Це — головні наші зауваження. Ними маємо й обмежитися. Адже працю написано в скороченім (може значно скороченім) вигляді й низка дрібніших зауважень, які ми-б могли тепер навести, можливо опадуть, коли праця Д. Одинця побачить світ у повному вигляді. Але загальне установлення її — невірне і тенденційне.

Л. Окиншевич.

А. Яковлів. *Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою р. 1654.* Юбілейний збірник У.А.Н. на пошану акад. Д. І. Багалія, с.с. 580—615.

Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія приніс низку нових розвідок і для науки історії українського права. До них належить і стаття А. Яковлева про договір Б. Хмельницького р. 1654.

В статті автор наводить оцінку історичних документів, що до умови 1654 р. стосуються. Цілком справедливо вважає він за не вельми об'єктивне джерело статейні списки московських бояр. Адже відома нотатка Котошихіна про те, як пишуться такі списки „не противь того, какъ говорено, (а) прекрасно, разумно, выславляючи свой разумъ на